
ԱՐՑԱԽԻ ԲԵՐՁՈՐ ԳԱՎԱՌԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐ ԳՅՈՒՂԸ*

ՄՀԵՐ ՔՈՒՄՈՒՆՑ, ԶՈՀՐԱԲ ԸՌՔՈՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հարար, Արցախ, Սյունիք, ավանդազրույց, պատմա-մշակութային հուշարձաններ, ստուգաբանություն, տեղանուններ:

Հարար գյուղը գտնվում է Արցախի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանի արևելքում՝ շրջկենտրոն Բերձորից 40 կմ հարավ-արևելք, Արաքսի Հակարի վտակի միջին հոսանքի ձախակողմյան սարավանջերին, գետափից ուղիղ գծով 7–8 կմ հեռու, ՀՀ Սյունիքի մարզի Կոռնիձոր գյուղից՝ 10 կմ արևելք: Ըստ նոր վարչական բաժանման՝ Հարարը Խաչգետիկ և Աղավնատուն գյուղերի հետ ներառվում է Քաշաթաղի շրջանի Աղավնատուն գյուղական համայնքի մեջ: Այստեղ կա 28 տնտեսություն՝ 114 բնակչով, որից 8-ը (35 բնակչով)՝ Աղավնատուն գյուղում, 9-ը (33 բնակչով)՝ Հարարում, 11-ը (46 բնակչով)՝ Խաչգետիկում¹:

Հարարի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ այսօր կարծիք կա, ըստ որի այն ընդգրկվել է պատմական Արցախ նահանգի Բերձոր գավառի մեջ՝ ավելի ուշ Բերդաձոր կամ Հակարի/Հագարու կոչված գավառում, իսկ ուշ միջնադարում մաս է կազմել Հարավային Արցախի Դիզակի մելիքության²: Մեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ Հարարը պետք է որ ընդգրկված լիներ Սյունիք նահանգի Աղահեճք կամ Հարանդ գավառների մեջ³, թեպետ այդ դեպքում գյուղի անունը պետք է նշված լիներ Ստեփանոս Օրբելյանի “Սյունիքի պատմության” մեջ արտագրված Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի հին ցանկում⁴:

---

* Ներկայացվել է 27. XII. 2018 թ., գրախոսվել է 04. VIII. 2019 թ., ընդունվել է տպագրության 06. IX. 2019 թ.:

¹ Հարարը վերաբնակեցվել է 1994 թ.: Ներկայիս բնակիչները Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից են՝ Հրազդանից, Երևանից և այլն:

² Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան. Պատմա-աշխարհագրական և վիմագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ և Ուտիք), Վիեննա-Երևան, 2009, էջ 107–108, 284–286, 293–294:

³ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ “Աշխարհացոյց”-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 32 և քարտեզը:

⁴ Ստեփանոս Սիւնեցի. Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 371–379:

1856 թ. Հարարն ընդգրկված էր Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուր գավառում և 1897 թ. մարդահամարով ուներ 523 բնակիչ, բոլորը՝ հայեր: Բնակչության թվաքանակն այլ էր 1914 թ.՝ 412 մարդ, իսկ 4 տարի հետո գրեթե եռապատկվել էր՝ 1.078 մարդ: Ըստ հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանի՝ 1918–1920 թթ. հայ-թաթարական բախումներից հետո՝ 1921 թ., մարդահամարով գյուղում մնացել էր 55 հայ բնակիչ⁵:

Ժամանակին Հարարն իր տեղանքի և բնակլիմայական պայմանների շնորհիվ, համեմատած շրջակա մյուս բնակավայրերի հետ, բավականին մեծ ու բարեկարգ է եղել և կարևոր նշանակություն է ունեցել Սյունիք-Արցախի պատմական տարածքների քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների համար: “Դիզակի Հարար հայկական գյուղը, որը Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղից գտնվում է մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, նշանակալի դեր է խաղացել Ղարաբաղ-Զանգեզուրի 1918–1921 թթ. ազատագրական պայքարի ընթացքում՝ գաղտնի հաղորդակցության համար գլխավոր կամուրջ հանդիսանալով հայկական այդ երկու գավառների միջև, – գրում է ակադեմիկոս Հրաչիկ Միմոնյանը: – 19-րդ դարի վերջին Հարարն ուներ մի քանի հազար բնակիչ, Հարավային Արցախի կրթության կարևոր օջախներից էր, որտեղ միջնադարում գրվել են արժեքավոր ձեռագրեր: Գտնվելով տարանցիկ ուղիների վրա՝ գյուղը նաև առևտրի նշանավոր կենտրոն էր, ուներ ընդարձակ քարվանսարաններ, ուր իջևանում էին Պարսկաստանից Շուշի, Գանձակ և ավելի հեռուներ գնացող առևտրական քարավանները”⁶:

Ինչպես նկատում ենք, Հարարի բնակչության վերաբերյալ Ս. Կարապետյանի և Հ. Միմոնյանի հաղորդումների մեջ հակասություն կա: Այս դեպքում, կարծում ենք, պետք է վստահել մարդահամարի տվյալներին՝ որպես բնակչության թվի փաստացի արձանագրում:

Ծագումով հարարցիների բանավոր տեղեկությունների համաձայն՝ այնտեղ զարգացած են եղել տարբեր արհեստներ, գործել են իջևանատներ⁷, ինչն էլ վկայում է, որ Հարարն առևտրի համար տարանցիկ բնակավայր էր⁸: Եղել են ժամանակներ, երբ գյուղում ապրել են 2.000-ից

⁵ Մանրամասն տե՛ս Ս. Կարապետյան. *Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում*, Երևան, 1999, էջ 179–180:

⁶ Հ. Միմոնյան. *Անդրանիկի ժամանակը*, Երևան, 1996, էջ 457:

⁷ Մինչև օրս նշմարվում է Պետրոսաշենի՝ ժայռի վրա կառուցված և պարիսպներով պատված Բալախանումի տունը, որը, ըստ արփագյաղուկցի վաստակաշատ մանկավարժ Մամվել Հակոբյանի, իջևանատուն է եղել: Կարծիք կա նաև, որ Ղոշարխաջի դպրոցը, որտեղ հաճախում էին շրջակա Հարարի, Թեզխարարի, Պետրոսաշենի և այլ բնակավայրերի աշակերտները, հին ժամանակներում նույնպես եղել է իջևանատուն (ներկայումս այդ դպրոցի պատերն են նշմարվում): Ցավոք, Հարարում, Արփագյաղուկում և Սպիտակաշենում որևէ իջևանատուն այսօր պահպանված չէ:

⁸ Հարարցիների կարծիքով իրենց գյուղն ունեցել է 2.000 տարվա պատմություն, իսկ շրջակայքում եղել են բազմաթիվ հինավուրց հուշարձաններ: Այս տեղեկությունները հավաքել ենք Արցախում, Կոռ-

ավելի հայ բնակիչներ, իսկ բնակավայրը՝ քաղաքատիպ: Հարարցիները հատկապես հիշում են իրենց հարյուրից ավելի աղբյուրները՝ Թաղբանդ, Ցուրտ աղբյուր, Զլզլան աղբյուր, Խաչգետիկ աղբյուր և այլն, նաև դրանցից գոյացած լճակները: Տեղագիր Մակար Բարխուդարյանը գրում է, որ Հարար (Յարար) գյուղի բնակիչները գաղթել են Ղարադաղից ու ավելացնում. «Հողն բեկական, տեղական բերքերն միննոյն, գերազանց օղն, կլիման եւ ջուրն, երկար կեանք 100 տ. եկեղեցի չունին, քահանայ մի: Ծուխ 134, ար. 532, իգ. 482»⁹:

Ցավոք, հարարցիների խոսվածքն ամբողջությամբ չի պահպանվել, բայց հավանական է՝ այն նախապես՝ մինչև այս տարածք պարսկահայերի գալը¹⁰, եղել է նույն խոսվածքը, որն այժմ պահպանվել է Սյունիքում և կազմել է Հակարի-Աղավնոյի գետահովտի բնակչության ընդհանուր հաղորդակցման մաս:

Հարարում գործածված լեզվի վերաբերյալ մասամբ տեղեկություններ ենք հայթայթում ոչ միայն ծագումով հարարցիներից¹¹, այլև շրջակա տարածքում պահպանված տեղանուններից¹²՝ Դիլմանա յուրդ, Մեծ յուրդ, Արփաղաղուկա յուրդ, Ճրղարին թումբ, Վաքու յուրդ աղպուր, Սևրքարեր, Աղըքարեր, Գյազին թումբ, Սաքունց սար, Թիլակեն յուրդ, Մաննին խութ, Դուզին տակը, Կիզիրտեղին թումբ, Յեխսուն տակը, Պրտառին ձոր, Մեծ կետ, Ծօրին էնգյուսը, Ղուզեն տափը, Խամըհատը, Կյօղին ծՓրը, Մըսրօտին թումբը, Դերին աղբյուրը, Մկրտումի թումբը, Ճրղացին ձոր, Զինգանա կապ, Ղու արխաջ, Պօց աղբուր, Կիճի ճուր, Ապրեսին քար, Մեծ քար, Ափուն¹³ քար, Խումարաց կյումեր, Տըղըցու թաղ, Քարաղբյուր, Սաքյուց աղբյուր, Կօլխօզին ախպուր,

նիձոր և Տեղ գյուղերում բնակվող ծագումով հարարցիներից (Տեղ գյուղից՝ Պետունց Սուրիկ և ուրիշներ):

⁹ Մ. եպ. Բարխուդարյանի, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 401 (տե՛ս <http://www.digilib.am> կայքում):

¹⁰ Հավանաբար, նրանք եկել են 1840 թ. հետո (հմմ. Մ. Կարապետյան. նշվ. աշխ., էջ 180):

¹¹ Մեր հարցումներով հաստատվեց, որ հարարցիների խոսակցականը մոտ է եղել Գորիսի՝ Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերի խոսվածքին: Հարարի շրջակայքից մնացած միակ հայկական գյուղն Արփաղաղուկն էր, որի խոսվածքն էլ փոխշփման հետևանքով հետագայում մասամբ նմանվել է Խժար երդ, Տումի և շրջակա գյուղերի՝ «Մ» ճյուղին պատկանող Հաղորթի, Շաղախ-Խժարերդի խոսվածքներին:

¹² Նշենք, որ արցախցի գրողներ Վարդան Հակոբյանի «Զատիկը ջրավազանի հատակին» (2010), «Երամականչ» (2007) և Ալեքսանդր Հասրաթյանի «Դավիթ պապի տոհմածառը» (2012) երկերում ներկայացված են Հարարը, այնտեղ ապրող մարդն ու բնությունը (մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում Արցախի գրողների միության նախագահ, հարարցի Վ. Հակոբյանին՝ մեզ տրամադրած տեղեկությունների համար):

¹³ Երվանդ Լալայանը նշում է, որ տարբեր էին «Ղարաղշլաղ, Հարար և Մաղաուզի Ղարաղշլաղ» բարբառները [Ե. Լալայան. Չանգեզուր (Բնակիչներ). – «Ազգագրական հանդես» (Շուշի), 1898, - 2, էջ 52]:

Գյօլէն տափը, Թըռամին աղբյուրը, Լվըքքարէր, Ղաշղա գյուն, Ղաշղա քար, Կէժակտըվածի¹⁴ ծըմակը, Յէլիջա, Ա/Ը/լմանա յուրդ, Գյուլում արխի ծմակ, Ամըտեղի¹⁵ սուրբ, Թեսխարաբ (հին ավերակ բնակատեղի), Կատարվանք, Ղըլուվէն քար¹⁶ և այլն:

Այս տեղանունների մեծ մասը նույն հնչողությամբ կա Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր, Տեղ, Խնձորեակ և այլ գյուղերում: Հաղորդի խոսվածքի հետ ունեցած առնչության մասով նշենք՝ Հարարում սահմանականի ներկան կազմվում էր այնպես, ինչպես Սյունիքի խոսվածքներում՝ Կոռնիձոր, Տեղ և այլն՝ -ում մասնիկով: Մասամբ նկատվում են ձևեր, որոնք մոտ են Կապանի գյուղերի խոսվածքին: Ազդեցություններ գրանցվում են նաև Հաղորդի խոսվածքից¹⁷: Տարածքի բնակիչները՝ աղղուլեցիների, հարարցիների, հակեցիների սերունդները, ապրում են Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզում, Արցախի Հանրապետության Մարտունու, Մարտակերտի, Ասկերանի շրջաններում, մայրաքաղաք Ստեփանակերտում¹⁸:

Տարբեր ժամանակներում՝ մինչև գյուղի վերջնական հայաթափումը՝ 1930-ական թվականներ, Հարարում եղել են բնակչության ներհուք և արտահուք: Շամախու Քեօվլուջ գյուղի նկարագրության մեջ Մ. Բարխուդարյանը գրում է, որ վերջինիս բնակիչները եկել են «Վարանդա գաւառի Աւետարանոց, Ծովատեղ, Մամնա, Ղավախան և Հարար գյուղերից»¹⁹:

Հարարի մասին պահպանված կցկտուր տեղեկություններից կարելի է ենթադրել, որ, իսկապես, ժամանակին այս գյուղը տարբերվել է Արցախի և Սյունիքի հայկական մյուս գյուղերից: Այն ունեցել է հին, ընդարձակ գերեզմանոց՝ շքեղ տապանաքարերով, քարաշեն աղբյուրներ, մի քանի հարկանի բնակելի տներ, բնական և արհեստական այրերից կառուցված ձմեռանոցներ, 4 առանձին թաղամասեր, որոնք, ըստ էության, առանձին գյուղեր են եղել²⁰. «Հարարը բաժանուած է չորս մասի, որոնք առանձին-առանձին գիւղ են կազմում եւ պաշտօնա-

¹⁴ «Աղղուլի» հայրենակցական միության անդամները կարծում են, որ «պետք է համաժողովրդական և պետական մակարդակով հիշատակվեն XX դարասկզբին Աղբեջանի կողմից իրականացված տեղահանության և ցեղասպանության դեպքերը» (տե՛ս <https://armenpress.am> կայքում):

¹⁵ Մ. եպ. Բարխուդարեանց. Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Արցախ), Երևան, 1999, էջ 97: Բհարկե, չի կարելի լրիվ բացատրել, որ այս դեպքում առկա է տպագրական վրիպակ, և հեղինակն իրականում նկատի է ունեցել ոչ թե Հարար, այլ Հարավ գյուղը (հմմ. Մ. եպ. Բարխուդարեանց. Արցախ, էջ 109-110):

¹⁶ Այս մասին տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Մտ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 384:

¹⁷ «Նոր-դար» (Թիֆլիս), 09. IV. 1899:

¹⁸ Ա. Դ. Զայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.) (փաստական, վիճակագրական, տեղագրական լուսարանություններով), Երևան, 1907, էջ 263:

¹⁹ «Մշակ» (Թիֆլիս), 24. III. 1899:

²⁰ Հ. Միմնյան. նշվ. աշխ., էջ 457:

կան տեղերում կրում են միեւնոյն Հարար անունը, իսկ իրենց մէջ յայտնի են որոշ անուններով, այն է՝ Թեգ-խարաբ, Արփագեաղուկ, Գօնաղգետումագ եւ Սեչմանլու ...”²¹:

Հարար գյուղը հաճախ հարձակումների է ենթարկվել: Մինչև օրս էլ այս դեպքերի մասին հիշողություններ են պահպանվել հասկապես Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերում, որ վերաբերում են արդեն XX դարի առաջին կեսին: Ծագումով հարարցիները և տեղացիներն իրենց մեծերի պատմություններից հիշում են, թե ինչպես են ժամանակին օգնել հարազատ հարարցիներին՝ ապաստան ու բնամթերք տալով: Այսպես, օրինակ, Ա-Դոն գրում է. “135 տուն ժողովուրդը կողոպտուց մինչև վերջին թելը ...: Ապա նա գերի ընկաւ շրջապատող թուրքերի ձեռքը: Խեղճ հայեր, օրեր շարունակ նրանք ապրում էին մահուան սարսափի, բարոյական եւ հոգեկան տանջանքների տակ, նրանք կտրւած դրսի աշխարհից, չը գիտէին ինչ էր կատարուում դուրսը, չը գիտէին, որպիսի վախճան ապաստում է իրենց: Եւ երբ այդ բոլորից յետոյ զօրքը գնաց ազատելու, նրանք չէին հավատում իրենց աչքերին: Ինչպէս դահճի սրից փախածը, նրանք հեռացան այդ ծանօթ վայրերից, այլեւս չը վերադառնալու պայմանով, գնացին մի այլ տեղ ապաստան փնտռելու: Հարարն ունեցավ բաւական մարդկային զոհեր ...”²²: Այս առիթով “Մշակ”-ը գրում է. “Երկար ժամանակ Օձաբերդ, Հարար, Թեսխարաբ գիւղերը հարստահարվում էին ալիանլու ցեղի յայտնի աւազակների յարձակումներից ու կողոպուտներից. այդ ցեղը բացի աւազակութիւնից, ոչ մի արհեստ չունի, եւ ապրում է հայ ժողովրդի ... վաստակած աշխատանքով ...”²³:

Հարարի հետագա ճակատագրի մասին այսպիսի տեղեկություններ կան. “1918 թ. Հարարը ենթարկվեց թուրքերի հարձակմանը, ավերվեց, իսկ բնակչության մեծ մասը սպանդի ենթարկվեց կամ հեռացավ այլ վայրեր: Գյուղում մնացին սակավաթիվ հայեր: 1920 թ. Դրոն և Նժդեհը ազատագրեցին Հարարը, և Կոռնիձոր-Հարար-Խճաբերդ գծով Ղարաբաղը միացավ Հայկական Հանրապետությանը: Խորհրդային իշխանության տարիներին ինչպես Ղարաբաղի շատ գյուղեր, Հարարը նույնպես թուրքացվեց”²⁴: 1919 թ. հունվարի 15-ից ոչ միայն Հարարը, այլև Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն գյուղերը հայաթափվում են Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի նահանգապետ նշանակված Սուլթանովի հրամանով, ով, օգտվելով անգլիացիների հովանավորությունից, կարողացավ վերջնականապես սեպ խրել Սյունիքի և Արցախի միջև. Հարարը “վերջին թելն” էր: 1925 թ. այն դուրս մնաց նաև Ղարաբաղի Հաղբուրթի շրջանից, ընդգրկվեց Ադրբեջանի ԽՍՀ Լաչինի շրջանի մեջ. “Երկու հազարամյակ “Հարար” անունը կրած հայկական նշանավոր գյուղը 30-ական թվականներին վերանվանվեց Ջաֆարաբադ՝ Ադրբե-

²¹ Նույն տեղում:

²² Թուրքեր եզրույթը օգտագործում ենք էթնոլեզվային առումով՝ նկատի ունենալով թուրքական լեզվախմբին պատկանող լեզուներով խոսող ցեղային հանրույթները:

²³ Վ. Գ ա ս պ ա ղ ա ն. Հարավցիների երազանքն է գյուղում ունենալ գործող եկեղեցի (տե՛ս <http://www.asu.am> կայքում):

²⁴ Այս մասին կարելի է տեսնել XIX դարավերջի և XX դարասկզբի մամուլում՝ “Մշակ”-ում, “Նոր-դար”-ում և Ա-Դո-ի գրքում:

ջանի կոմկուսի կենտկոմի նախկին քարտուղար Միր-Ջաֆար Բաղիրովի պատվին, իսկ 1953 թ. նրա մերկացումից, պաշտոնազրկումից և գնդակահարությունից հետո վերանվանվեց Աշաղը Փարաջան»²⁵:

Խորհրդային շրջանում Ադրբեջանին բնակեցված Հարարի մասին տեղեկությունները սակավ են: Նշենք, որ այստեղ ապրող թյուրքերը²⁶, որքան հնարավոր է եղել, փորձել են ջնջել հայկական հետքերը:

Մի ավանդազրույցի հետքերով

Ասկերանի շրջանի Հարավ գյուղի բնակիչները պատմում են, որ իրենց արմատները Գորիսից են: Նախկինում գյուղը եղել է քիչ վերև՝ Սեզիքտու սրբավայրի մոտ, որտեղ հին ժամանակներում Հարար անունով մի բնակավայր է եղել, որն էլ, հավանաբար, բնակեցվել է պատմական Մյուս Հաբանդ գավառի Հարար գյուղից այդտեղ տեղափոխված գաղթականներով: Նշում են նաև, որ Հարար գյուղը մնացել է հողի տակ, բայց թե ո՞ր Հարարի մասին է ավանդազրույցի այս հատվածը և ո՞ր ժամանակաշրջանն է ընդգրկում, հայտնի չէ²⁷: Մյունիքի համար հիմնական ճանապարհները դեպի Արցախ անցել են այս գյուղով:

Հարարի մասին վերոնշյալ ավանդազրույցը, անշուշտ, ունի պատմական հիմքեր, և խոսքը, կարծում ենք, ոչ թե Ասկերանի շրջանի մի բնակավայրի մասին է, որ շփոթում են տեղացիները, այլ ներկայիս Հարարի, քանի որ նախկինում, ինչպես նշվեց, իրարից անջատ գտնվող չորս բնակավայրերի համար եղել է Հարար ընդհանրական տեղանուն, որ հետո փոխվել են՝ Աշաղը Փարաջան՝ «Ներքին Փարաջան» և Յուխարը Փարաջան՝ «Վերին Փարաջան», ապա այլ անուններով գյուղեր, որոնք այսօր հիմնականում վերականգնված են:

Այս ավանդազրույցի որոշ հիմքեր գտնում ենք պատմական վկայություններում²⁸, մասնավորապես, թե ինչպես են հարարցիները գաղթել և հաստատվել տարբեր վայրերում: XIX դ. կեսերին Գոչավանքի վարդապետ Առաքել Կոստանյանցն իր «Արցախի պատ-

²⁵ Պատմության մի մասի հրատարակությունը տե՛ս Ա. Մաղալյան. Առաքել Կոստանյանցի «Պատմութիւն Գոչայ վանուց» աշխատությունը. – «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 2008, - 18, էջ 283–305:

²⁶ Տե՛ս Ա. Կոստանյանց. Արցախի պատմություն (աշխատասիրությամբ՝ Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Է. Մկրտչյանի), Երևան, 2019, էջ 208:

²⁷ 1923 թ. հուլիսի 16-ին Ադրբեջանի ԽՍՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշմամբ կազմավորվեց Կարմիր Քուրդիստան գավառը (Հ. Աբրահամյան. Թուրք ազերիների կամայականությունները Արցախում. – «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Երևան, 2015, էջ 4):

²⁸ Տե՛ս Դ. Բաբայան. Красный Курдистан: геополитические аспекты создания и упразднения. – «21-й век» (Ереван), 2005, № 2, с. 116.

մություն» աշխատանքի²⁹ «Քուրդ կոչուող մի ազգի մասին, որ կատարում է Մահմադի աղանդը եւ սաստիկ չարագործ է» գլխում պատմում է ներկայիս Քաշաթաղի տարածքում հաստատված քրդերի մասին: «Քանի որ նրանք այնպիսի չարագործութեամբ բազմացան եւ տարածուեցին այն գաւառում, նաեւ ծնուեցին հսկաներ եւ աճեցին, եղան քաջամարտիկներ ու անյաղթ, գունդ-գունդ դարձած ընտիր երիվարներով սփռուեցին, տարածուեցին բոլոր գաւառներում. նրանց ոտքը ձգուեց մինչեւ Արարատ երկիրը, Գողթն, Արցախ գաւառը, եւ որքան կամեցան, անսանձ երիվարները ձգեցին, արձակեցին»³⁰, – գրում է Ա. Կոստանոյանը: Տարածքի քրդերը բավական երկար ժամանակ տիրապետող են լինում Քաշաթաղի շրջանում և մեծ թափով բազմանում են, որի արդյունքը եղավ Կարմիր Քրդստանը³¹: Նրանք այնքան էին շատացել, որ արդեն XX դարասկզբին մեծամասնություն էին կազմում³², հատկապես հայերի համեմատությամբ. Հակարի գետի ավազանում հայկական բնակավայրերից մնացել էին Հակը (Մինքենդ), Ալդուլին և Հարարը: Քրդերն այս տարածքում հաստատվել էին դեռևս XVIII դարի երկրորդ կեսից՝ Փանահ խանի օրոք (գուցե՝ մի փոքր ավելի վաղ): Եվ հենց այդ ժամանակից նրանք սկսեցին հարձակվել ու թալանել հայկական գյուղերը: Ասպատակությունների հետևանքը եղավ նաև Որոտանի և Հակարիի ափամերձ պատմական բնակավայրերի վերացումը: «Եւ ում պատահեցին. թէ՛ քարաւանների, թէ՛ ճանապարհորդների, անխնայ կողոպտում էին, մերկացնում իրենց ունեցուածքից: Այս ձեռով ցրում էին դաշտային, լեռնային տեղերը, աւար խփում, ընդդիմացողներին առանց խնայելու անողորմ տանջանքներ էին տալիս, ոմանց շնչասպառ անում, ոմանց սպանում՝ դիակները թողնելով ճանապարհին, նրանց ունեցուածքը խլելով՝ դառնում էին իրենց տեղերը»³³, – գրում է Ա. Կոստանոյանը:

Ասկերանի Հարավ գյուղի բնակիչների համար գուցե հենց այս պատմությունն է հիմք եղել ավանդազրույցի համար, որովհետև, ըստ շարադրված վկայությունների, հիշյալ ժամանակաշրջանում Հարարը մեծ մասամբ դատարկվել էր: Իսկ թե ինչու են նշում, թե՛ իրենց նախնիները եկել են Գորիսից, դա էլ կազմում է մի այլ զրույցի հիմք, ըստ որի՝

²⁹ Ա. Կոստանոյանը, *նշվ. աշխ.*, էջ 208:

³⁰ Այս տեղեկությունը մեզ հաղորդել է Վ. Հակոբյանը:

³¹ Չի կարելի բացառել, որ գյուղն ունեցել է այլ անուն, որը հետագայում փոխարինվել է Հարարով:

³² Գենի, գի, ձխնի, ցրդի, ցրդենի, ցիրդ, արտուձ, արոտակ, հարար, մատիտածառ (տոճագգիների ընտանիքին պատկանող մշտադալար թուփ կամ ծառ) (այս մասին տե՛ս Հ. Աճառյան. *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 554): Հետաքրքրության համար նշենք, որ Եթովպիայում նույնպես գոյություն ունի Հարար անունով մի քաղաք, որն ուշագրավ է 80-ից ավելի մզկիթներով, իսկ տարածաշրջանում էլ հայտնի է սուրճի ու գարեջրի արտադրությամբ: Այս քաղաքը տեսարժան վայրեր շատ ունի, բայց առավել հետաքրքրական են գիհիի ծառի անտառները, որոնք փոված են քաղաքի կիսաանապատային մասերում [Հարար քաղաքի մասին տե՛ս Ա. Թեբգի պաշեան. *Հարար: (Ճամբու նօթերէս)*. – «Արև» (Կահիրե), ԺԷ տարի, 13. XII. 1932, էջ 2]:

³³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Տեր-Դավթյան. *Գրիգոր Նարեկացու գրուցապատում վարքի աղբյուրներից*. – «Էջմիածին» (Էջմիածին), 2003, դեկտեմբեր, թիվ ԾԹ (ԺԲ), էջ 36–43:

հարարցիների նախնիները եղել են սյունեցիներ, և նույնիսկ տոհմեր կան, որոնց շատավիդները տարածված են եղել Հարարում ու Կոռնիձորում (նաև՝ Տեղում):

Ըստ տեղեկությունների՝ Հարարում երկար ժամանակ ապրել է 1 հայ ընտանիք, որն էլ տեղափոխվել է հարևան Արփագյաղուկ. այսպիսով, ավարտվում է Հարարի երբեմնի հայկականությունը³⁴:

Հարար անվան ծագումը

Հարար գյուղն ունեցել է մի քանի անուններ՝ Հարար, Fərəcan / Aşağı Fərəcan, Yukarı Fərəcan/, Ջաֆարաբադ: Բնակավայրի՝ աղբյուրների տեղեկություններով մեզ հասած 3 անունից առաջինը Հարարն է, որը գյուղը կրում էր հայերով բնակեցված լինելու շրջանում: Անունը հիշատակվում է XVII դարի կեսից՝ 1671 թ. գրված Ավետարանի հիշատակության մեջ: Մինչ այդ նույնանուն բնակավայրի հիշատակություն մեզ չի հանդիպել³⁵:

Թե ինչ է նշանակում Հարար, մինչև օրս հստակ մեկնաբանություն չկա: Այս հարցը, կարծում ենք, տեղագրական և պատմաագագրական հետազոտություններից հետո միայն կարելի է հստակեցնել: Այնուամենայնիվ, հավանական ենք համարում, որ արդյունքները կամբողջանան ներքոնշյալ տեսակետներից մեկում.

1. Հարար արաբերեն նշանակում է գիհի ծառ³⁶, որ Սյունիք-Արցախում ասում են կենե/կյենի ծառ: Հարարցիների շրջանում պահպանվել է զրույց, ըստ որի՝ դեռևս Արաբական խալիֆայության շրջանում արաբներն այստեղից իրենց երկրներ պարբերաբար արտահանել են գիհի ծառը, որը մեծ արժեք ունի փայտամշակման արհեստի բնագավառում: Հիմա էլ Հարարում կա դանդաղ աճող այդ ծառը, որը, սակայն, անհետացման եզրին է: Զրույցներից իմանում ենք, որ այդտեղ եղել են փայտամշակման արհեստանոցներ (մեր զրուցակից հարարցիներն ասում են՝ «գործարաններ»): Հնարավոր է, որ Հարար անունն առաջացած լինի գիհի բառի արաբերեն տարբերակից, քանի որ այն հայերի կյանքում ծիսական նշանակություն ունեցող ծառ է: Գիհի-կենուց են պատրաստել չարխափան նշանները³⁷:

Քիչ հավանական ենք համարում արաբերենից թյուրքերենին անցած harar /girār/girāra(t) /غَرَارَ/دَرَارَ/³⁸ «պարկ, ծղոտե պարկ» նշանակությամբ բառի հետ կապելը, մանավանդ, որ քիչ գործածական է այդ լեզվում և Սյունիք-Արցախ բարբառախմբի բառապաշարում էլ բացակայում է:

³⁴ S. Nişanyan. Nişanyan sözlük, Çağdaş türkçenin etimolojisi. İstanbul, 2018 (տե՛ս <https://www.nisanyansozluk.com> կայքում):

³⁵ Ա. Կոստանյան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 208:

³⁶ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Երևան, 1979, էջ 308:

³⁷ S. Nişanyan. Nişanyan sözlük, Çağdaş türkçenin etimolojisi. İstanbul, 2018 (տե՛ս <https://www.nisanyansozluk.com> կայքում):

³⁸ Տե՛ս Ա. Կոստանյան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 179–183:

2. Ա. Կոստանդյանցը նշում է, որ բնակավայրի Հարար անունը ծագում է Հայարար՝ հայ և արար (արարել) բառից: Հայտնի չէ, թե հեղինակն այլ վկայությամբ է նշում բառի ծագումը, թե՞ սեփական մեկնաբանությունն է արձանագրում³⁹:

3. Անհավանական չենք համարում նաև, որ այն առաջացած լինի հայերենի արար՝ առնել բայանվան նախդրավոր անվանական ձևից՝ գրբ.՝ հարար՝ “շինվածք կամ կալվածք” իմաստից⁴⁰:

Պատմական հուշարձաններ

Հարար գյուղի հուշարձանների շարքում նշվում են X դ. եկեղեցի, Փարաջան (Aşağı Fəracan) – Գյուլաբերդ-Օաղկաբերդ (Güləbird) ճանապարհին գտնվող մի կամուրջ, հին գերեզմանատուն, որոնցից կամ ոչինչ չի մնացել, կամ էլ՝ կիսավեր վիճակում են: Ժամանակին մամուլը երբեմն անդրադարձել է Հարարի պատմական արժեքներին, և մեր օրերում էլ վավերագրեր են հրապարակվել պատմական Հարարում ու նրա շրջակայքում մնացած հուշարձանների մասին⁴¹:

1930-ական թվականներից հետո քանդվել է գյուղի մոտակայքում գտնվող հայոց գերեզմանատունը, և տեղն անասնագոմ կառուցվել, որի պատերի մեջ կան նաև հայկական շիրմաքարերի բեկորներ: Ըստ ականատեսների՝ եղած խաչքարերը թաղել են հողի տակ՝ գոմի հիմքում: Հանգստարանի տեղում 2 խաչքար և մի քանի տապանաքար են մնացել: Կիսաքանդ անասնագոմի հարևանությամբ արհեստական հողաթումբ կա, որի երեսին մի քանի մեծ քարեր են երևում: Հնարավոր է՝ դրանք ժամանակին խաչքարեր են եղել⁴²:

Գյուղում կիսավեր վիճակում պահպանվել է մոտ 10 x 5 մ արտաքին չափեր ունեցող միջնադարյան եկեղեցին: Ծովի մակերևույթից մոտ 1.300 մետր բարձրությամբ գտնվող այս սրբատունը, հավանաբար, կառուցվել է XII–XIII դդ., հնարավոր է՝ ավելի վաղ: XVI դ. այն վերակառուցվել է և, ըստ 1671 թ. նույն եկեղեցում գրված Ավետարանի հիշատակության, կոչվել է Սուրբ Ստեփանոս: 1841 թ. եկեղեցին նորից է վերակառուցվել և վերանվանվել Սուրբ Հռիփսիմե: Ըստ մատենագրության՝ այս սրբատանը միջնադարում գրվել է 3 Ավետարան: Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող “Մաշտոց” ժողովածուներից մեկի մասին հի-

³⁹ *Խորհրդային տարիներին Հարար է այցելել Սերո Խանգաղյանը և գրել տեղի հուշարձանների մասին (“Սովետական Հայաստան”, 1984, - 6, էջ 31):*

⁴⁰ *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան), հ. Ա, Երևան, 1965, ձեռ. - 3437:*

⁴¹ *Տե՛ս Հ ա յ կ ու ն ի. Ուղեգնացական ակնարկներ. – “Մեղու Հայաստանի” (Թիֆլիս), 01. XII. 1885:*

⁴² *Վ. Վ ա թ ղ ա ն յ ա ն. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Լոնդոնի Վելքոմ ինստիտուտի գրադարանի. – “Բանբեր Մատենադարանի”, Երևան, 1986, - 15, էջ 323: Հարարի այս, ինչպես նաև հարևան Փարաջանց և Գետուզ գյուղերի ձեռագրերի մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Կ ա թ ա յ ե տ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 161, Ա. Յ ա կ ո բ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 285–286:*

շատակվում է. “Ստեղծվել է Պաղտասար դպիրի ձեռքով և Մարտիրոս քահանայի պատվերով, 1666 թվականին Հագարան երկրի Հարար գյուղում”⁴³: 2 տարի անց ստեղծվել է մեկ այլ “Մաշտոց”, որի հիշատակարանում գրված է եղել՝ “ՌՃԺԷ թուին [=1668 թ.] ... յերկիրս Հագարեան ի գեղն, որ կոչի Հարար”⁴⁴: Եվ մի 3-րդ գրչագրի Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. “... արդ, գրեցաւ կենսաբեր սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ եւ սուտանուն Պաղտասար դպրի, ի թուաբերութեանս Հայոց ՌՃԻ [=1671 թ.], ի յերկիրս Հագարեան, ի գեղոս որ կոչի Հարար, ընդ հովանեաւ Սրբոյս Ստեփաննոսի ...”⁴⁵:

Դեռևս XX դարասկզբին Հարարի եկեղեցին գործող է եղել: “Արարատ” հանդեսը գրում է, որ 1905 թ. ապրիլին եկեղեցու քահանա է ձեռնադրվել Համբարձում Գրիգորյան Աղանյանցը⁴⁶:

Այժմ պահպանված է Հարարի եկեղեցու հարավային պատը, որոշ չափով նաև՝ արևմտյանը, որի մեջ խաչքար է ագուցված⁴⁷: Մուտքը հարավային կողմից է՝ սրբատաշ քարերով: Բարավորը խաչաքանդակով տապանաքար է: Մուտքի շենք նույնպես տապանաքար է՝ 108 x 70 x 35 սմ չափերով, որի աջ կողմում հազիվ երևացող երկտողան

ի արձանագրություն կա: Ըստ Ս. Կարապետյանի՝ տապանաքարը XII–XIII դդ. գործ է՝ հետևյալ գրությամբ. “... /ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽ/ԱԶՍ ԲԱՐԵԽ/ԱԻՍՈՒԹԻՒՆ ՄԱԻՐ ԻՄՈՅ ԹՈՒ ... Ե ...”:
Մկրտության ավագանը, որ համարվում էր կորած, վերջերս գտնվել է և պահվում է գյուղի բնակիչներից մեկի տանը: Եկեղեցին կառուցված է հիմնականում սպիտակ թերթաքարերից՝ կրաշաղախով, պատերի մեջ ագուցված են մի քանի տապանաքար ու խաչքար: Հյուսիսային պատը կից է հողապատնեշին և նրա կեսից ավելին քանդված է: Սուրբ խորանին կից ավանդատներ չկան: Միանավ շինության թաղը նստած է եղել 2 կամարի վրա, որոնցից այժմ միայն հետքերն են մնացել:

Այստեղ պահպանված 2 խաչքարն էլ արձանագրություն չունի: Անմշակ սևագույն բազալտե խաչքարերից մեկն ունի մոտ 75 x 75 x 30 սմ չափեր, մյուսը՝ 100 x 85 x 28 սմ: Գտնվում են գերեզմանոցը պահող բլրակի գագաթին՝ հարավարևմտյան կողմում՝ թփերի տակ: Տապանաքարերը գտնվում են բլրակի ներքին մասում, տեղահանված են: 121 x 80 x 36 սմ չափերով ուղղանկյուն տապանաքարն ունի հետևյալ արձանագրությունը. “ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՐԱՐԵՑԻ / ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԴԱՎԻԹԻՆ, / ՕՎ ՈՐ ԳԱՐՏԱՅ. ՌՄՂԵ [1846 թ.] / ՄԵԿ ԲԵՐԱՆ Ա[ՍՏՈՒԱ]Ց ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ”:
Մոտակա մեկ այլ՝ գրեթե նույն չափերի տապանաքարի եռատող արձանագրություն է. “ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՐԱՐԵՑԻ ԴԱՎԻԹԻՆ, ՈՐԴԻ ՊՕՂՈՍԻ, / ԹՎԻՆ ՌՄՁԶ [1837 թ.]”:
Տապանաքարի աջակողմյան անկյունը կոտրված է.

⁴³ “Արարատ” (Վաղարշապատ), 1905, ապրիլ, էջ 312:

⁴⁴ Եկեղեցին անմխիթար վիճակում է և անհրաժեշտ է այն հիմնանորոգել: Տարածքը պատմական է, Քաջաթաղի շրջանի հարավային թևի այս մասի բնակավայրերում եկեղեցի գրեթե չկա. նույն եկեղեցին ժամանակին ծառայել է որպես սրբատուն և այժմ էլ կարող է ծառայել նաև Հաղրութի շրջանի Վաղավեր, Սպիտակաշեն ու մոտակա գյուղերի բնակչությանը:

⁴⁵ Այս բառի Տ տառը գրված է գեղեցիկ և աջ թեքված:

⁴⁶ Ա. Յ ա կ ո թ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 295–296: Հմմ. Մ. եպ. Բ ա թ խ ո լ տ ա թ ե ա ն ց, Արցախ, էջ 42:

բարեբախտաբար, կոտրված մասը տեղում է, ունի զարդանախշեր: Երրորդ արձանագիր տապանաքարն ունի 95 x 40 x 30 սմ չափսեր: Նույն արձանագրությունը շրջափակված է զարդանախշ շրջանակով. «ԱՅՍ Է՝ ՏԱՊԱՆՆ⁴⁸ / ՄԵԿ ՈՐԴԻ Ս/ԱՐ/ԳՍԻ Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ ՈՂՈՐՄԻ. / 1871 ԱՄԻ»: Տապանաքարի հակառակ երեսին 2 խաչ է քանդակված՝ մեջտեղում՝ հավերժության նշանը:

Գերեզմանոցի հյուսիսարևմտյան կողմում ճանապարհի հետք կա, որի 2 կողմում քարեր են շարված: Հնարավոր է՝ դրանք շիրմաքարեր են, որոնք թյուրքերը շարել են ճանապարհի եզրերին. Քաջաթաղի շրջանի մի շարք գյուղերում ևս այդպես են վարվել՝ Մազրայում, Զիրիկում, Մովսեսաշենում և այլն:

Հին գերեզմանատեղից մի ճանապարհ է իջնում դեպի Հակարի գետի ափ: Ճանապարհն անցնում է քարանձավային համալիրի մոտով: Կա 40-ից ավելի քարանձավ, և դա, հավանական է, ժամանակին բնակատեղի է եղել:

Հարարից ուղիղ գծով մոտ 6 կմ դեպի հարավ՝ բարձրադիր ժայռոտ բլրի վրա, կառուցված է Ամուտեղի եկեղեցին: Այս սրբատունը եղել է տարածքի հայ բնակչության գլխավոր ուխտատեղին: Ոմանք նշում են, որ եկեղեցու իսկական անունն Ամեն տեղ է եղել, որը հետո դարձել է Ամրտեղ: Եկեղեցուց մի քանի կիլոմետր հյուսիս-արևելք՝ մեկ այլ ժայռեղեն բարձր զանգվածի վրա, երևում է միջնադարյան ամրոցը, որը Մ. Բարխուդարյանցն անվանում է Ղալալու: Ըստ Ա. Հակոբյանի՝ դա Մովսես Դասխուրանցու հիշատակած պատմական Կառնակաշն է⁴⁹: Այստեղ նաև եկեղեցու ավերակ է եղել:

Այսպիսով, պատմական Հարարը հայկական ազատագրված գյուղերի պատմական նկարագրի վերականգնման համատեքստում դեռ ուսումնասիրության խիստ կարիք ունի: Կան բնական բոլոր պայմանները, որ բնակավայրը դառնա մեծ ու բարեկարգ ավան, որի մասին վկայում է նրա պատմական անցյալը:

Մեեր Քումունց – բ. գ. թ., դոցենտ, Գորիսի պետական համալսարանի հումանիտար և հասարակակազմիտական մասնագիտությունների ֆակուլտետի դեկան, Սյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի հիմնադիր-տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ լեզվաբանություն, բանագիտություն, հուշարձանագիտություն: Հեղինակ է 1 մենագրության և շուրջ 60 հոդվածի: prof1972@mail.ru

Զոհրաբ Ըոքոյան – Քաջաթաղի շրջվարչակազմի «Մերան» պաշտոնաթերթի գլխավոր խմբագիր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ լրագրություն, հուշարձանագիտություն, տեղանվանագիտություն: Հեղինակ է շուրջ 200 հոդվածի: zoriknew@mail.ru

REFERENCES

- Abrahamyan H. Turk azerineri kamayakanutyunnere Artsakhum. – “Mesrop Mashtots hamalsarani lratu”, Yerevan, 2015 (In Armenian).
- A-Do. Hay-turkakan endharume Kovkasum (1905–1906 tt.) (pastakan, vichakagrakan, teghagrakan lusabanutivnnerov), Yerevan, 1907 (In Armenian).
- Ajaryan H. Hayeren armatakan bararan, h. 1, Yerevan, 1971 (In Armenian).
- “Ararat ” (Vagharshapat), 1905, april (In Armenian).
- “Arev” (Kahire), ZhE tari, 13. XII. 1932 (In Grabar).
- Babayan D. Krasnyi Kurdistan: geopoliticheskie aspekty sozdaniya i uprazdneniya. – “21-y vek” (Yerevan), 2005, № 2 (In Russian).
- Barkhutareants M. ep. Artsakh, Bagu, 1895 (In Armenian).
- Barkhutareants M. ep. Aghuanits yerkir ev dratsiq (Artsakh), Yerevan, 1999 (In Armenian).
- “Edjmiadzin” (Edjmiadzin), 2003, dektember, tiv DsT (ZhB) (In Armenian).
- Eremyan S. T. Hayastane est “Asakhkarhatsoyts”-i (pordz VII dari haykakan kartezi verakazmutyan zhamanakakits kartezagrakan himqi vra), Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Gasparyan V. Haravtsineri yerazanqn e gyughum unenal gortsogh yekegheci (<http://www.asu.am>) (In Armenian).
- Hakobyan T. Kh., Meliq-Bakhshyan St. T., Barseghyan H. Kh. Hayastani ev harakits shrjanneri teghanunneri bararan, h. 3, Yerevan, 1991 (In Armenian).
- Haykuni. Ughegnacakan aknarkner. – “Meghu Hayastani” (Tiflis), 01. XII. 1885 (In Armenian).
- Karapetyan S. Hay mshakuyti hushardzannere Khorhrdayin Adrbejanin brnaktsvats shrjannerum, Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Kostandyants A. Artsakhi patmutyun (ashkhatahirutyamb` b. g. d., prof. E. Mkrtchyan), Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Lalayan E. Zangezur (Bnakichner). – “Azgagrakan handes” (Shushi), 1898, № 2 (In Armenian).
- Maghalyan A. Arakel Kostanyanci “Patmutivn Gtchay vanuts” ashkhatutyune. – “Banber Matenadarani”, Yerevan, 2008, № 18 (In Armenian).
- Tsutsak dzeragrats Mashtotsi anvan Matenadarani (kazmecin` O. Yeganyan, A. Zeytunyan, P. Antabyan), h. A, Yerevan, 1965, dzer. № 3437 (In Armenian).
- “Mshak” (Tiflis), 24. III. 1899 (In Armenian).
- Nishanyan S. Nishanjan sozluk, Chakhdash turkchenin etimolojisi. Istanbul, 2018 (<https://www.nisanyansozluk.com>) (In Turkish).
- “Nor-dar” (Tiflis), 09. IV. 1899 (In Armenian).
- Nor bargirg haykazean lezui, h. I, Yerevan, 1979 (In Armenian).
- “Sovetakan Hayastan”, 1984, № 6 (In Armenian).

- Simonyan H. Andraniki jamanake, Yerevan, 1996 (In Armenian).
Stepanos Siunetsi. Patmutivn tann Sisakan, Moskva, 1961 (In Grabar).
Vardanyan V. Tsutsak hayeren dzeragrats Londoni Velqom instituti gradarani. – “Banber Matenadarani”, Yerevan, 1986, № 15 (In Armenian).
Yakobyan A. Patma-ashkharhagrakan ev vimagragitakan hetazotutivnner (Artsakh ev Utik), Vienna–Yerevan, 2009 (In Armenian).

ИСТОРИЧЕСКОЕ СЕЛО ҺАРАР АРЦАХСКОГО УЕЗДА БЕРДЗОР

МГЕР КУМУНЦ, ЗОГРАБ ЭРКОЯН

Резюме

Ключевые слова: ҺАраp, Арцах, Сюник, сказание, историко-культурные памятники, этимология, топонимы.

Историческое село ҺАраp, которое играло важную роль в политической, экономической и культурной жизни Арцаха и Сюника, изучено недостаточно. Название села упоминается с XVII века, и неизвестно, как оно называлось ранее. Вероятнее всего, наименование ҺАраp имеет смысловое значение «имение» или «строение». Население села много раз подвергалось нападению со стороны соседних тюркских и курдских деревень, из-за чего многие Һарарцы вынужденно переселялись в другие места. Существует множество сказаний о селе ҺАраp, свидетельствующих о том, что этот населенный пункт раньше был большим и значительным. В селе сохранились армянская церковь, кладбище и другие памятники, которые нуждаются в детальном изучении. В настоящее время ҺАраp имеет немногочисленное население, однако можно надеяться, что в будущем это селение вернет себе былую славу.

Мгер Кумунц – к. филол. н., доцент, декан факультета гуманитарных и обществоведческих специальностей Горисского государственного университета, основоположник-директор Центра арменоведческих исследований Сюника. Научные интересы: языковедение, филология, исследование памятников. Автор 1 монографии и около 60 статей. prof1972@mail.ru.

Зограб Эркойн – главный редактор официальной газеты «Меран» Кашатахского района. Научные интересы: журналистика, исследование памятников, топонимика. Автор около 200 статей. zoriknew@mail.ru

---

HISTORICAL VILLAGE HARAR IN THE BERDZOR DISTRICT
OF ARTSAKH

MHER KUMUNTS, ZOHRAB ERKOYAN

Summary

Key words: Harar, Artsakh, Syunik, legend, historical-cultural monuments, etymology, toponyms.

Historical village of Harar, which has played an important role in the political, economic and cultural life of Artsakh and Syunik, is not sufficiently investigated. The village dates back to the 17th century but it is unknown how it was named before. The name “harar” is most likely to have derived from the meaning of “estate” or “construction”. Many times the Armenian residents of Harar were attacked by Turkish and Kurdish tribes, due to which many villagers had to migrate from their homeland. There exist many legends about Harar and they provide evidence that the settlement used to be large and significant in the past. The Armenian church, graves, and other monuments that have been preserved in Harar need to be investigated in detail. Nowadays, Harar has little population, but we hope that this settlement will once gain back its past glory in the future.

Mher Kumunts – Candidate of Sciences in History, Associate Professor. Dean of the Faculty of Humanities and Social Sciences at Goris State University, Founder-Director of Syunik Center for Armenian Studies. Scientific interests: linguistics, philology, monumentology. Author of 1 monograph and about 60 scientific articles. prof1972@mail.ru

Zohrab Yerkoyan – Editor-in-Chief of “Meran” official newspaper of the Kashatagh district. Scientific interests: journalism, monumentology, toponymy. Author of about 200 articles. zoriknew@mail.ru